Вступ до Книги ЧИСЛА

Назва книги походить із Септуаґінти, де вона названа *Аріτмой*, тобто числа, тому що двічі був проведений перепис народу – перший раз на початку сорокарічного мандрування пустелею (розділи 1 – 4), і другий раз – наприкінці (розділ 26). Через рік після виходу з Єгипту ізраїльтяни все ще таборували біля підніжжя гори Синай (Книга Левіт), де вони продовжували отримувати подальші настанови щодо облаштування свого життя і побудови намету зустрічі. Оповідання Книги Числа починається з подій, які відбулися через місяць після закінчення оповідання Книги Вихід, і охоплює період сорокарічних мандрів ізраїльтян пустелею (1450 – 1410 роки до н.е.). Цей період розділений на три етапи: 1) все ще біля підніжжя гори Синай; 2) подорож до Кадеш-Барнеа і 3) подорож до рівнин Моабу.

Зміст

1 – 4	Проведений перепис народу, особливо чоловіків від 20 років і старших, здатних до військової служби. Таких було виявлено 603 550, а приблизна кількість усього народу визначена в два – три мільйони людей.
5 – 10:10	Подальші вказівки щодо святого життя.
10:11 – 12:16	Подорож до Кадеш-Барнеа – початок проявів невдоволення.
13 – 14	Група вивідувачів досліджує умови життя в землі Палестинській (14:24; 32:12).
15	Додаткові приписи Божі.
16	Спроба перевороту під проводом Корея та групи змовників.
17	Підтвердження першості священства Аарона.
18 – 19	Додаткові обов'язки.
20:1–13	Смерть Маріям і гріх Мойсея.
20:14 – 21:35	Подорож до Моаба (смерть Аарона; мідний змій).
22 – 36	На рівнинах Моабу Балак і Балаам (22 – 25); перепис нового покоління ізраїльтян (26); Ісуса Навина обрано наступником Мойсея (27); свята та приношення (28 – 29); клятви (30); перемога над мадіанцями (31); завоювання земель для племен Рувима, Ґада та половини племені Манасії за Йорданом (32); повторення подій сорокарічного мандрування (33); означення зовнішніх кордонів Ханаану та визначення наділів для кожного племені (34 – 36).

Головна тема

Життя – це подорож, яка вимагає від Божих дітей слухняної віри в Нього та Його настанови, якщо вони сподіваються дістатися небес. Життя буде сповнене дискомфорту, труднощів, душевного болю, знеохочення, протидії та розчарування. Але ми незмінно повинні проявляти кмітливість і завжди розуміти сенс і призначення свого життя, а також те, як воно пов'язане з нашою головною метою та кінцевим пунктом призначення.

Типологія

Єгипет	Червоне море	Пустеля	Йордан	Обіцяний край	1 Кор. 10:1-2; Дії 7:38
Гріх	Хрещення	Церква	Смерть	Небеса	Євр. 4:8-9

Підсумкові вірші, які стосуються Книги Числа: 1 Коринтян 10:5а, 11; Євреїв 3:12 – 4:1, 11

У 1 Коринтян 10:6 і далі зазначено аспекти життя, які заважають людям вести благочестивий спосіб життя, – це жага тілесної насолоди, викривлені релігійні переконання, сексуальна нечистота, дратівливість, скарги.

Більшість людей збентежені; вони відволіклися на безглузду метушню життя та збилися з правильного шляху, тому їм не вдасться досягти райського берега. Ми повинні зосередити свій погляд на Богові та намагатися виконати Його волю, протистоячи силам життя, які прагнуть відвернути нас від нашої мети.

Спеціальний розділ

ЧИ ВИПАДОК ІЗ ОСЛИЦЕЮ БАЛААМА ДОВОДИТЬ, ЩО БІБЛІЯ – ЦЕ КНИГА БАЙОК? ..8

КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ 13

ЧИСЛА

3:9 аВ Самарійському П’ятикнижжі та Септуагінті – *Мені.*

3:28 аВ деяких манускриптах Септуагінти – *триста*.

4:28 аБукв. *рукою*

4:33 аБукв. *рукою*

[5:11–22] За твердженнями скептиків, ці вірші нібито доводять, що Бог Старого Заповіту виправдовує аборти. Один атеїст написав так: «Схоже, ці вірші описують явну божественну підтримку абортів. Насправді контекст, з якого може випливати, що Яхве схвалює аборти, стосується ситуації, коли чоловік бажає змусити свою дружину перервати вагітність (навіть проти її волі), якщо він підозрює, що не є біологічним батьком дитини»[1]. То чи виправдовують аборт ці вірші?[2]

По-перше, важливо запитати, чому скептики вважають, що в цьому уривку йдеться про аборт. Основна його частина стосується подружньої зради й взагалі не згадує про вагітність. Звинувачення в потуранні абортам ґрунтується переважно, якщо не виключно, на останніх віршах, в яких сказано про жінку «щоб стегно її відпало і живіт опухнув» і «ця вода, яка наводить прокляття, увійде у твоє нутро, щоб опухнув живіт і відпало твоє стегно». По правді кажучи, неправильні висновки щодо цього уривку ґрунтуються на невдалому і неточному перекладі термінів у Новому міжнародному перекладі Біблії англійською. В українському перекладі Івана Огієнка читаємо: «І закляне священик ту жінку клятвою прокляття, і скаже священик тій жінці: Нехай дасть тебе Господь на прокляття та клятву серед народу твого тим, що Господь зробить **стегно твоє опалим, а живіт твій напухлим**, і ввійде ця вода, що наводить прокляття, до нутра твого, щоб **зробити живіт напухлим, і щоб зробити стегно опалим**…» (вірші 21, 22).

Зверніть увагу, що тут нічого не говориться про викидень або переривання вагітності. Термін, який в Новому міжнародному перекладі подається як «утроба», це *ярек*. Це слово насправді означає «стегно, поперек, бік або опорна частина тіла»[3]. Його можна застосовувати як до чоловіків, так і до жінок. Воно використовується в Буття 32:25 на позначення частини тіла Якова, якої торкнувся Бог, коли вони боролися, і описану як «м’яз його стегна». Очевидно, що це не могло бути «утробою» Якова. У Книзі Суддів 3:16 це слово описує місце, на якому Егуд причепив двосічний меч, – «на правому **стегні**». Крім того, термін, перекладений в Новому

міжнародному перекладі як «викидень», є єврейським словом *нафал*, яке означає «впасти, занепадати, гнити»[4]. Його застосування є доволі широким – наприклад, стосовно тварини, яка впала в яму (Вихід 21:33), меча, що випав з руки (Єзекіїла 30:22), або насильницької чи передчасної смерті (Суддів 5:27). Це слово також може використовуватися для опису смерті ненародженої дитини, але жодним чином не обмежується ідеєю викидня і має перекладатися як таке лише тоді, коли є дуже чіткий зв'язок із дитиною. Коли це слово описує те, що відбувається зі «стегном» (*ярек*), немає словесного зв'язку з будь-яким типом вагітності чи дитини, і тому його не слід перекладати як викидень; ось чому в інших основних перекладах ми читаємо «стегно опаде» або «стегно відпаде» тощо. Крім того, слід зазначити, що прокляття спрямоване на жінку. Це **її** стегно опаде, якщо її визнають винною в подружній зраді. Це її живіт або поперек роздується. Щоб звинуватити Бога чи ізраїльтян у потуранні абортам, у тексті має бути чітке твердження або зв'язок із ненародженою дитиною. Зайве говорити, що такого зв'язку немає. Таким чином, можна відхилити аргументи, що цей уривок доводить, ніби Бог наказував ізраїльтянам робити аборти.

Давайте тепер розглянемо, про що насправді йдеться в цьому уривку. За його контекстом, якщо чоловік вважає, що його дружина вчинила перелюб, він має привести її до намету зустрічі, де вона повинна буде випити «святої води», в яку було вкинуто трохи землі з долівки намету та вмокнуто сувій з написаними на ньому словами клятви (Числа 5:23). Якщо жінка невинна, то з нею не станеться нічого поганого (Числа 5:28). Якщо ж вона вчинила перелюб, то її стегно відпаде, живіт роздується і вона «буде прокляттям серед свого народу». Зауважте, що вся ця процедура має на увазі той факт, що в цьому випадку безпосередньо діятиме Божий суд. У цій воді немає секретної формули, яка б якимось чином могла визначити, чи вчинила жінка перелюб чи ні. Не створено жодних особливих хімічних речовин, які могли б викликати хворобу в разі подружньої зради, але не нашкодити жінці, якщо вона була вірною. Метою цього випробування було принародно показати, що Бог особисто діяв у житті ізраїльтян.

Якщо придивитися уважніше, можна помітити в тексті згадку про те, що свідків передбачуваного перелюбу не було, і жінку не спіймали (Числа 5:13). Деякі стверджують, що автор біблійного тексту виявляє тут фаворитизм, оскільки жоден чоловік не звинувачується разом із жінкою. Однак справа в тому, що тут чоловік підозрює свою дружину в подружній зраді, але не має речових доказів її підозрюваного спільника. У цьому випадку немає фаворитизму по відношенню до чоловіка, оскільки в Старому Заповіті чітко зазначено, що якщо чоловіка та жінку спіймають у перелюбі та цьому є свідки, то вони обидва повинні бути покарані однаково (Второзаконня 22:22). У цьому випадку жінку підозрюють у подружній зраді, і окрім потенційно винних **тільки Богу відомо**, винна вона чи ні. Якщо вона винна, то **це бачить і знає Бог, Який і покарає її**. У «гіркій воді» немає нічого такого, що зробить її хворою у випадку перелюбу, але не зашкодить їй у випадку невинності. [До речі, коли Бог діяв у таких випадках, і жінка захворювала і була проклятою, немає підстав думати, що Бог залишить безкарним її винного спільника. Застереження Мойсея до чоловіків з племен Рувима та Ґада: «… пізнаєте свій гріх, коли захопить вас» (Числа 32:23), безсумнівно, стосуватиметься і цього випадку. Історії про перелюб Давида та гріх Акана свідчать про здатність і готовність Бога чинити безпосередню відплату за гріх].

Твердження скептиків, ніби Числа 5:21–22 доводять, що Бог чи ізраїльтяни потурали абортам, є безпідставними. У тексті жодного разу навіть не натякається на вагітність, а переклад єврейських термінів як «викидень» або «переривання вагітності» у Новому міжнародному перекладі Біблії, є невиправданим. Покарання за будь-які перелюбні стосунки спрямоване на жінку. І участь Бога в описаному ритуалі необхідна, щоб він мав належне значення. У воді не було нічого, що могло б спричинити аборт, викликати хворобу чи відрізнити винну людину від невинної. Лише всезнаючий Бог міг виявити вину чи невинуватість жінки.

7:8 аБукв. *руку*

11:3 аБукв. *Горіння*

11:25 аВ Таргумі та Вульгаті – *не переставали.*

11:34 аБукв. *Могили жадання*

[12:3] Як Мойсей міг бути лагіднішим за всяку людину у світі, і водночас **казати всім про це**? По-перше, якщо Сам Бог казав Мойсею, що писати, то в нього майже не було вибору при формулюванні опису, що стосувався його самого. Зі змісту висловлювання, яке містило й слова «за всяку людину, що на лиці землі», стає зрозуміло, що тільки Бог міг знати, хто був найлагіднішою людиною за часів Мойсея[5]. То чи Бог не вибрав би лише найскромнішу людину, щоб вивести Його обраний народ з Єгипту та провести через пустелю?

По-друге, ця фраза додана для повнішого розуміння оповідання. У цьому контексті брат Мойсея Аарон і сестра Маріям нарікали на Мойсея через те, що він одружився з ефіопкою (кушитянкою). Вони казали: «Хіба ж тільки з Мойсеєм говорив Господь? Хіба й з нами не говорив?» (12:1–2). Ці заяви були прямим нападом на авторитет і владу, яку Бог дав Мойсею. Якби його брату й сестрі було дозволено й далі поводитися таким чином, уся авторитетна структура влади, встановлена Богом, могла б опинитися під загрозою. Однак, оскільки Мойсей був таким лагідним і смиренним, він відмовився особисто придушити цю бунтарську поведінку. Тому Бог мав втрутитися і Сам звернутися до брата й сестри Мойсея, повідомивши їх про Свої особливі стосунки з Мойсеєм і зауваживши, що вони мали б «побоятися нарікати на Божого слугу Мойсея» (12:8). Без твердження про лагідність Мойсея ця розповідь є дещо неповною; а додавання цього твердження дозволяє побачити, що Мойсей відмовився звеличити себе та виправити своїх брата й сестру, тому Бог Сам втрутився і підніс Мойсея.

По-третє, багато авторів біблійних книг були натхнені робити коментарі про самих себе, які декому можуть здатися зарозумілими, але насправді вони просто документували факти, які Бог хотів повідомити тим, хто читатиме Біблію. Наприклад, кілька разів в Євангелії від Івана ми читаємо опис конкретного учня, «якого любив Ісус». Наприкінці книги автор повідомляє, що він і є тим учнем (Івана 21:20–25). Чи зарозуміло з боку Івана було називати себе учнем, якого любив Ісус? Чи то Бог хотів, щоб ця інформація була включена в Євангеліє на благо читачів? Інший приклад надає апостол Павло. Коли він захищався перед Радою старійшин, то розпочав свою промову такими словами: «Мужі-брати, я до цього дня служив Богові з усієї доброї совісті!» (Дії 23:1, пор. Марка 13:11). Оскільки первосвященику Ананії це твердження здалося недоречним, він наказав одному з воїнів, які стояли біля Павла, вдарити його по вустах. Проте заява Павла була простою констатацією факту, яка не містила ані зарозумілості, ані пихи.

За життя Мойсея Бог вважав його найлагіднішим серед усіх людей на світі. Бог хотів, щоб читачі Біблії знали цей факт, тому Він надихнув Мойсея записати це. Цей факт допомагає зрозуміти дії Бога в 12-му розділі Книги Числа і узгоджується з подібними твердженнями, записаними іншими авторами біблійних книг. Це твердження не може бути правомірно використано як аргумент проти натхненності або Мойсеєвого авторства П'ятикнижжя.

13:8 аВ Септуагінті та Вульгаті – *Ошеа*.

13:16 аВ Септуагінті та Вульгаті – *Ошеа.*

13:24 аБукв. *Ґроно*

13:33 аЄвр. *Нефілім*

[13:32–33] *Див. коментарі до Буття 6:4 щодо велетнів.*

14:8 аВихід 3:8

14:18 аВихід 34:6, 7

15:16 аПорівняйте Вихід 12:49

[15:35] Скептики стверджували, що Бог неправомірно наказав побити камінням чоловіка в цьому уривку. Вони нарікають, що цей Божий наказ був надто суворим для «невинного» переступу збирання дров у суботу. Однак у цьому випадку скептики, здається, не розуміють, що той чоловік прямо порушив особливий наказ, який Бог дав ізраїльтянам. В одній з Десяти заповідей конкретно йдеться: «Пам'ятай суботній день, щоб його святити. Шість днів працюй і роби всі свої діла, а сьомий день – субота – Господу, Богові твоєму. Не робитимеш жодного

діла» (Вихід 20:8–10). Непослух прямому наказу Бога ніколи не є «невинним». Чи могло бути так, що непослух «дрібного» наказу Бога завдав би величезної шкоди? Звичайно.

По правді кажучи, жоден скептик не може знати, що б сталося, якби непокора цієї людини не була покарана таким чином. Часто непокора наказам того, хто має змогу знати більше про певну ситуацію, може призвести до шкоди чи навіть смерті багатьох тисяч людей. Наприклад, чому в армії наполягають на покорі офіцерам навіть у найменших деталях? Зрештою, ми всі згодні, що носити не начищені до блиску чоботи – не переступ, а неправильно скласти форму – не великий злочин. Чому ж тоді військові наполягають на дотриманні навіть найдрібніших постанов? Проста істина полягає в тому, що розслабленість у дотриманні «малих» приписів породжує розслабленість в дотриманні інших. І якщо цю розслабленість не покарати швидко й рішуче, вона може бути заразною та поширитися на всю групу чи організацію. І хоча ненавмисні промахи в формі одягу можуть і не підлягати надзвичайно суворому покаранню, відкрита бунтівна поведінка щодо тих, хто має вищий ранг, безумовно, потягне за собою серйозне покарання.

Припустимо, що головнокомандувач збройними силами оголосив, що військові мають носити лише чорні черевики. Також припустимо, що один із солдат свавільно вирішує, що не хоче носити чорні черевики і натомість одягає яскраво-червоні. Він продовжує марширувати разом зі своїми товаришами, а його командири не призначають йому ніякого покарання. Його товариші по відділенню бачать, що його явна непокора залишається безкарною, і теж вирішують взути червоні черевики. Невдовзі вже половина військових носить червоні черевики – такий сценарій вже не здається «невинним». Проте, коли вони мають вступити в бій, важливість наказу командувача стає очевидною. Ворог одягнений так само, як і військові, за винятком того, що ворожа армія носить червоні черевики. Єдиним способом відрізнити друга від ворога стає колір черевиків, і через бунтівну непокору єдиної людини, яка зробила щось «невинне», тисячі солдатів гинуть під «своїм» вогнем. Прямі накази головнокомандувача майже завжди мають під собою важливу мету, про яку багато хто з тих, хто повинен виконувати ці накази, можуть взагалі нічого не знати. Часто тільки головнокомандувач знає, наскільки шкідливим може бути непокора приказам.

Так само і Бог дав прямий наказ. Цей наказ було відкрито порушено. Наскільки шкідливим міг бути непослух тієї однієї людини? А що якби Ісус Навин побачив, що непослух цієї людини залишився безкарним, і коли Бог згодом велів йому обійти Єрихон 13 разів, він би вирішив, що й одного разу буде достатньо? Або якби ізраїльтяни побачили, що цей чоловік залишився безкарним, і вирішили, що немає нічого страшного в тому, щоб їсти сиру свинину? Або припустимо, що ізраїльтяни побачили непослух цього чоловіка і вирішили порушити інші дев’ять заповідей та почали вбивати й чинити перелюб. Правда в тому, що Богу відомо про ту чи іншу ситуацію набагато більше, ніж людям. Тож Він точно знав, що сталося б, якби непокора цього чоловіка залишилася безкарною.

А якби непокора цього чоловіка, залишившись безкарною, призвела до морального занепаду всього ізраїльського народу? Чи взагалі людина може знати, що цього б не сталося? Або якби непокору цього чоловіка прямому наказу Бога не покарали смертю, це б спокусило ізраїльтян знехтувати встановленими Богом санітарними законами та спричинило б пошесть, яка б убила тисячі людей? Яке покарання було б правомірним для людини, винної в смерті тисяч людей? По правді кажучи, тільки Бог міг знати, що сталося б, якби непослух цієї людини залишився безкарним, і тільки Бог міг знати, що сталося б, якби це покарання не було смертною карою. Коли скептики стверджують, що Боже покарання в цьому випадку (чи інших випадках) було надто суворим, вони роблять це без прив’язки до будь-яких об’єктивних або моральних норм. Їхнім єдиним аргументом є погрозити пальцем і послатися на «почуття», що має на меті емоційно залучити тих, хто до них дослухається.

Біблія каже, що Бог знає «все» (1 Івана 3:20). І тому лише Бог може справді визначити, що є шкідливим, а що – нешкідливим, і лише Бог має прерогативу визначати належне покарання за непослух. Сьогодні ми більше не підпорядковуємося старозавітним законам щодо суботи, але ми підпорядковуємося законам нового завіту, встановленим Ісусом. Порівнюючи непокору двом законам, автор Послання до євреїв зробив такий висновок: «Як хто відрікся Закону Мойсея, той

без милосердя гине при двох або трьох свідках. Зважте, наскільки суворішого покарання заслужить той, хто потоптав Божого Сина, хто не пошанував крові Завіту, якою освятився, хто зневажив Духа благодаті?» (10:28–29). Непослух Богу є серйозним злочином. Часто ті, хто виявляє найбільше непокори Його заповідям, всіляко намагаються применшити важливість послуху.

[19:1–7] Якщо порівняти вказівки зі Старого Заповіту із поясненнями тих дій, які надані у Новому Заповіті, стає зрозуміло, що багато стародавніх приписів мали переважно символічний характер. Наприклад, коли ізраїльтяни їли пасхальне ягня, жодна його кістка не мала бути зламана. Це символізувало жертву Христа, бік Якого було проколено, але голінки не було перебито, всупереч звичайній практиці при страті через розп'яття (Івана 19:31–37).

З огляду на всю символіку, представлену в Старому Заповіті, важливо не випускати з уваги вказівки, які мали прагматичну цінність і свідчать про Вищий Розум, який стоїть за написанням закону. Одну з таких вказівок можна знайти в Числа 19, де ізраїльтянам було наказано приготувати «воду очищення», якою мали обмивати будь-яку людину, яка торкнулася мертвого тіла. Ми вже досліджували цінність заборони торкатися мертвих тіл (див. Спеціальний розділ «Наука і Біблія» на стор. 12 коментарів до Книги Левіт). Більш уважний розгляд інгредієнтів води очищення також допоможе зрозуміти дивовижну наукову точність Біблії.

На перший погляд вода очищення нагадує забобонне зілля, до складу якого входять попіл рудої телиці, ісопу, кедрового дерева та кармазину (червоної вовни). Але ця формула зовсім не була рецептом символічного зілля, призначеного для відлякування «злих духів». Навпаки, рецепт води очищення сьогодні є чудовим прикладом Божої геніальності, оскільки він є нічим іншим, як процедурою виробництва антибактеріального мила.

Розглядаючи потрібні для цього інгредієнти окремо, ми починаємо бачити цінність кожного. Спочатку розглянемо попіл рудої телиці. Як відомо навіть школярам, перші поселенці в Америці не могли піти в найближчий супермаркет і купити свої улюблені засоби особистої гігієни. Якщо їм потрібно було мило чи шампунь, вони робили їх самі. За таких умов вони вигадували різні рецепти мила. Одним із найпоширеніших видів мила було лужне. Практично будь-яка людина сьогодні може легко знайти в Інтернеті рецепт виготовлення лужного мила. Виходячи з різноманітних рецептів, для отримання лугу воду проливали через золу. Така вода містила концентрований луг, який може бути дуже їдким і подразнювати шкіру. Насправді це один із основних інгредієнтів багатьох сучасних хімічних сумішей, які використовуються для прочищення стоків. У більш розведених концентраціях його можна використовувати як чудовий відлущувальний і очищувальний засіб. Сьогодні багато компаній все ще виробляють лужне мило. Дивовижно, але через Боже натхнення Мойсей наказав ізраїльтянам виготовляти суміш, яка містила б розведений розчин лугу.

Крім того, до «води очищення», яку застосовували для обмивання нечистої людини, треба було також додавати ісоп (вірш 18). Ісоп містить антисептик тимол – той самий інгредієнт, який ми знаходимо сьогодні в деяких марках ополіскувачів для ротової порожнини[6]. Олія ісопу і досі залишається популярною «цілющою олією» і насправді коштує досить дорого. Вона має також антисептичні та антибактеріальні властивості.

Ще два інгредієнти мають очищаючі властивості. Олія кедрового дерева в суміші створювала незначний подразнюючий ефект, який спонукав би почісування шкіри. А червона вовна (див. Євреїв 9:19) додала в суміш вовняні волокна, що зробило її «стародавнім еквівалентом мила Lava®»[7].

За тисячі років до того, як були проведені будь-які офіційні дослідження щодо найбільш ефективних методів очищення; за тисячоліття до виготовлення лугових розчинів першими американськими поселенцями; і за багато років до того, як наші найбільш просунуті медики дізналися про теорію мікробів, Бог уже дав ізраїльтянам рятівний рецепт мила.

20:13 аБукв. *Суперечка*

21:3 аБукв. *Повне вигублення*

[21:9] Однією з дивовижних рис Біблії є те, як чудово узгоджується між собою її оповідання, ніби вона написана одним розумом. Цей випадок став прообразом і передбачив розп'яття Христа, коли Його підняли на хрест під час страти (Івана 3:14).

21:14 аДавні невідомі місця; у Вульгаті – *те, що Він зробив у Червоному морі.*
21:20 аЄвр. *Єшимон*
22:5 аТобто, *Євфрату*
bАбо народ *Амау*

[22:22] Під час блукань ізраїльського народу пустелею протягом 40 років, перш ніж увійти в обіцяний край, ізраїльтяни перемогли аморейців – народ, що мешкав на схід від річки Йордан (Числа 21). У розділі 22 ми читаємо, що Балак, цар Моабу (це були нащадки Лота (Буття 19:36–37), які також жили на схід від річки Йордан), почув про вторгнення ізраїльтян і злякався за долю свого народу. Його реакцією було покликати «віщуна» Балаама, щоб він прийшов і прокляв ізраїльтян (вірші 5–6). У тексті йдеться, що Бог наказав Балааму не йти з посланцями Балака і не проклинати ізраїльтян (вірш 12). Балаам підкорився, і посланці повернулися до Балака з поганими новинами, але Балак не здавався.

Він послав до Балаама велике посольство знатних князів, щоб благати його прокляти ізраїльтян. У відповідь Балаам мудро сказав: «Хоча б Балак дав мені повний свій дім срібла та золота, то і тоді я не зміг би порушити наказу Господа, мого Бога, щоби зробити мале чи велике» (вірш 18). Балаам наказав посланцям залишитися у своєму домі тієї ночі, поки він чекає, чи не дасть йому Бог більше інформації. Тієї ночі Бог знову промовив до Балаама. З віршу 20 здається, що Бог дозволив Балааму піти з посланцями Балака, якщо він говоритиме лише те, що накаже йому Бог. Далі в тексті сказано, що «Балаам встав вранці, засідлав свою ослицю і пішов з князями Моаба» (вірш 21).

І тут виникає питання: якщо Бог дозволив Балааму піти до Балака, чому Він потім «передумав» і розгнівався на Балаама «через те, що він пішов» (вірш 22) – настільки, що послав Свого ангела стати на шляху Балаама? Вірш 33 навіть вказує на те, що ангел убив би Балаама, якби не його ослиця, яка, на відміну від Балаама, могла його побачити. Чи це випадок дійсної суперечності, яка висувається проти Біблії чи природи Бога? Чи Бог «непостійний» і не заслуговує на довіру? Як Він може бути чесним і справедливим Богом і водночас гніватися на Балаама, коли той зробив лише те, що дозволив йому Бог?

Ключ до відповіді криється в слові «якщо». Легко прочитати промову Бога до Балаама й пропустити умову, яку Він поставив, коли дозволив Балааму піти: «Якщо ці люди прийшли покликати тебе, то встань і слідуй за ними» (вірш 20). Вранці Балаам встав і пішов з мідійцями, але ніщо не вказує на те, що вони прийшли «покликати» його, як сказав Бог.

Можна припустити, що прохання Балаама, щоб посланці Балака залишилися з ним тієї ночі, означало, що вони залишаться з ним у його наметі чи будинку. Це могло зробити Божу умову («якщо ці люди прийшли покликати тебе», вірш 20) незначною, оскільки вони вже були з ним у наметі. Їхнє «покликання» вранці здавалося б неминучим, а тому в тексті не потрібно було б прямо стверджувати про виконання цієї умови. Однак той факт, що було дано таке застереження, є важливим, оскільки Бог не витрачає слів надаремно. Кожне Боже слово є значущим і вартим уваги (Второзаконня 8:3; Матвія 5:18; 12:36).

По правді кажучи, дуже малоймовірно, що ті посланці перебували з Балаамом в одному наметі, враховуючи, що їх була «більша кількість» (вірш. 15), і, безсумнівно, тих князів супроводжувало багато озброєних охоронців для захисту та слуг для піклування про їхні потреби. Скоріш за все, був розбитий цілий табір із кількох наметів. Таким чином, Бог мав на меті, щоб Балаам чекав, поки князі прийдуть до нього наступного ранку, щоб запитати про Божу волю щодо цієї місії, що мало б неминуче стати для них досвідом, що упокорює. Вони б упевнилися, що саме Бог має владу давати благословення і прокляття, і це допомогло б розвіяти враження, яке, безумовно, справляв Балаам: що він надто охоче пішов би з тими людьми, щоби

прокляти Божий народ, про який Бог сказав, що він благословенний (вірш 12). З огляду на 2 Петра 2:15 і Юди 11, цілком імовірно, що посланці Моабу безсумнівно помітили б жадібне бажання Балаама нажитися на них.

На жаль, Балаам не зважив на умови Бога. Його прагнення отримати винагороду, бажання задобрити Балака і, можливо, власний зиск від прокляття ізраїльтян взяли над ним гору. Наступного ранку, не чекаючи, поки князі покличуть його, він встав, осідлав свою ослицю та вирушив у путь із ними. Божий гнів не був несправедливим; він був спрямований проти свавільного ігнорування Балаамом Божих застережень. Тож Він послав Свого ангела, щоб указати йому на його помилку та попередити про неминучу загибель. Якби він не зважив на першу Божу умову, йому було б легко проігнорувати й другу – говорити лише те, що накаже йому Бог (вірш 20). Хоча Боже невдоволення діями Балаама, який проігнорував Його першу умову, було очевидно серйозним, та якби Балаам спробував прокляти ізраїльтян, це явно закінчилося б його власною смертю. Благословення, яке Балаам виголосив на ізраїльтян, було принизливим досвідом для нього самого і дуже небезпечним курсом дій перед царем Моабу. За іронією долі, якби Балаам приборкав свою жадібність (2 Петра 2:15; Юди 11) і просто послухався Бога, коли його вперше попросили прокляти ізраїльтян, і не пішов до Балака (Числа 22:12), він би уникнув непотрібної поїздки, приниження та особистої небезпеки. На жаль, згідно Об'явлення 2:14, Балаам знайшов інший спосіб «прокляти» ізраїльтян, навчивши Балака, як створювати для них «камені спотикання», але зрештою це закінчилося погано для самого Балаама – згодом ізраїльтяни вбили Балаама мечем (Числа 31:8).

ЧИ ВИПАДОК ІЗ ОСЛИЦЕЮ БАЛААМА ДОВОДИТЬ, ЩО БІБЛІЯ – ЦЕ КНИГА БАЙОК?

Розповіді про тварин, які вміють розмовляти, неприродні явища та вигаданих людей, місця та речі часто класифікують як «байки». Критики Біблії схильні оголосити «байкою» і розповідь про ослицю Балаама, яка одного разу «заговорила». Однак цей вердикт є передчасним висновком, який заслуговує на докладніший розгляд. У цій історії (Числа 22) йдеться про одного поганського пророка, який не бажав передати Божі накази моабському цареві Балаку через бажання наживи (2 Петра 2:15; Юди 11). Бог показав йому всю нерозсудливість і «погибельність» його шляху (Числа 22:32, переклад І. Огієнка) через ослицю, якій Він дав можливість розмовляти зі своїм господарем.

Справа в тому, що цей явно незвичайний випадок відрізняється від казок і небилиць, характерних для звичайних, ненатхненних авторів-людей декількома особливостями. Деякі коментатори вважають, що розмова Балаама з його ослицею була просто видінням або станом на кшталт трансу, який він пережив у власному розумі[8]. Але Джемісон справедливо називає таку точку зору «неприпустимою» через «неймовірність того, щоб видіння було описано як реальна

подія посеред простої історії»[9]. І дійсно, ця розповідь не має характеристик або ознак вигаданої історії. Американський словник англійської мови визначає «байку» як «1) зазвичай коротку розповідь, яка містить повчальний або застережливий висновок і часто використовує як персонажів тварин, які говорять і діють як люди; 2) розповідь про легендарних осіб і їхні подвиги; 3) неправду; брехню»[10]. Старіші словники наголошують на вигаданому характері байки: «Удавана, загалом фантастична історія, призначена для дотримання тих чи інших моральних приписів»[11]. За Словником Вебстера, байка – це «вигадана розповідь або казка, яка має на меті повчання чи розвагу; фіктивна історія, спрямована на дотримання якоїсь корисної істини чи правила»[12]. Розповідь про Балаамову ослицю не відповідає визначенню «байки».

У першу чергу, як зазначив Д.Р. Дунган у своїй дискусії про біблійну герменевтику, «байка – це ілюстрація, створена через приписування людських якостей живим і неживим істотам… персонажами виступають істоти, які **не можуть** робити такі речі… на відміну від притчі, герої байки **нереальні**, … вигадані, щоб грати фіктивну роль»[13]. Ослиця Балаама не була вигаданою істотою з людськими здібностями, яку можна порівняти з героями байок Езопа. Герої байок ніколи не існували і ніколи не існуватимуть. На відміну від них, ця ослиця була справжньою, буквальною твариною, якою володів Балаам і на якій він багато разів їздив верхи (вірш 30). Ослиця залишалася всього лише ослицею як до, так і після того надприродного випадку. Тварина змогла говорити лише тому, що Бог безпосередньо втрутився в ситуацію, щоб висловити Балааму Свій докір, і використав її як **Свого** промовця. Як пояснює Метью Генрі: «Бог відкрив пащу [ослиці]... Бог не лише дав безсловесній істоті можливість говорити, але й можливість говорити цілеспрямовано глупій істоті»[14]. Або, як зазначають Кейл і Деліч, Бог виразив Себе через «раціональні слова людської мови, якими не володіє тварина»[15]. Ослиця не перестала бути ослицею і не стала людиною, як це трапляється з персонажами байок. Навіть запропоноване **Богом** обґрунтування цього випадку містило аргументи, які мали спонукати Балаама дослідити власну ірраціональну поведінку та внутрішню мотивацію.

Подібні приклади використання не-людських засобів надприродного спілкування можна побачити й у промові сатани до Єви через змія (Буття 3:1 і далі)[16], в промові Бога до Мойсея із палаючого куща (Вихід 3:4), а також до Йова крізь бурю (Йова 38:1; 40:1). У кожному з цих випадків використаний мовцем об'єкт (живий чи неживий) був чисто фізичним **засобом**, за допомогою якого мовець передавав своє повідомлення. Таке розуміння використання Балаамової ослиці підкріплює і підтримує натхненне зауваження апостола Петра щодо Балаама, який «отримав докір за своє беззаконня: **німа** під'яремна ослиця, **заговоривши людським голосом**, спинила безумство пророка» (2 Петра 2:16). Ослиця говорила не **своїм** голосом. Натомість, це Бог говорив **людським** голосом через її пащу. Інші переклади цього віршу з грецької ще більше підтверджують цей висновок. «Але був докорений у своїм беззаконні: **німа** під'яремна ослиця проговорила людським голосом, та й безум пророка спинила» (переклад І. Огієнка). «Проте він отримав докір за своє беззаконня: німа під'яремна, заговоривши **людським голосом**, запобігла божевіллю пророка» (НПУ). Ослиця не діяла сама по собі, як це роблять вигадані герої байок. Радше, Бог просто використав її, щоби виголосити божественне послання. Як одного разу із палаючого куща, Бог залучив фізичну форму тварини, щоб поговорити з Балаамом. Як пояснив Августин: «Бог не перетворив душу [ослиці] на душу розумної істоти, але, як Йому було угодно, змусив її видавати звуки, щоб стримати безумство Балаама»[17].

Цікаво, що в Біблії насправді є й дещиця байок. Однак їх використання легко відрізнити від помилкового тлумачення, яке висувають скептики. Наприклад, Йотам розповів байку в Суддів 9:6–21, а Йоаш розповів байку в 2 Царів 14:8–10. Але навіть у цих рідкісних випадках цього типу образного дискурсу в Біблії, байки є просто літературним засобом, який використали промовці, щоб донести до своїх сучасників певні істини. Біблія ніде не посилається на себе як на збірку байок. Натомість, вона має на меті передати реальну історію.

По-друге, Біблія містить багато історичних розповідей про чудеса та надприродні події. Докази вказують на те, що всесвіт мав бути створений чудесним (тобто **над**природним) чином розумною **над**природною Істотою. Отже, в минулому **відбувалися** надприродні явища у зв'язку з діяльністю надприродного Творця. Сама Біблія має надприродні ознаки, які доводять, що вона походить від Бога[18]. Оскільки ми знаємо, що надприродні явища відбувалися в минулому і що Біблія є продуктом надприродного Бога всесвіту, то якщо в Біблії сказано, що «Господь відкрив

уста ослиці», щоб вона заговорила, ми можемо **знати**, що вона заговорила – хоча й надприродно. Як пояснив Серафим:

> Камінь спотикання… лежить у розумній мові нерозумної й безмовної ослиці… вираженій у формі людської мови, на яку тварини не здатні… Безсумнівним залишається той факт, що ослиця говорила зрозумілою Балааму мовою, і що це була **надприродна** подія... Мова ослиці була актом Божественної Всемогутності[19].

Дійсно, «цей епізод відбувається, від початку до кінця, на чудодійній основі»[20].

Хоча прості байки неможливо підтвердити реальними доказами, твердження Святого Письма спираються на купу доказів – як природних, так і надприродних, – які їх підтверджують. Якщо Бог міг промовити увесь фізичний всесвіт до існування (Псалом 32:6, 9), якщо Він міг створити фізичне тіло з пороху земного і вдихнути в нього дихання життя, наділивши людину інтелектом і здатністю говорити (Буття 2:7 і далі), якщо Він міг розділити море (Вихід 14:21; Євреїв 11:29) і пролити дощем палаючу сірку, щоб знищити міста рівнини (Буття 19:24) – і цей список можна продовжувати безкінечно – то Бог міг легко змусити грубу тварину вмить промовити потрібні Йому слова.

По-третє, було неодноразово доведено, що люди, місця та події, згадані у Святому Письмі, є **історичними**, а не вигаданими, що чітко відрізняє біблійне оповідання від вигаданих байок[21]. Навіть у контексті Числа 22 немає жодних ознак того, що він передає міфічні події. Насправді, кілька деталей історії було **історично підтверджено**, включаючи рівнини Моабу[22] (вірші 1, 4, 7, 8, 10, 14, 21, 36), Йордан[23] (вірш 1), Єрихон[24] (вірш 1), аморейців[25] (вірш 2), мідійців[26] (вірші 4, 7), Петор[27] (вірш 5), Єгипет (вірші 5, 11), Арнон[28] (вірш 36), Кір'ят-Хуцот[29] (вірш 39) і Бамот-Баал[30] (вірш 41). Тут йдеться не про уявні царства чи міфічні народи, а про реальні, історично перевірені місця та народи, культури та країни. Епізод про ослицю Балаама, що заговорила, міцно закріплено в центрі реальної історії[31].

Чим більше людина вивчає Біблію – з відкритим і чесним серцем (Луки 8:15), – тим більше її вражає диво Божественного натхнення. Унікальна природа Святого Письма, яке свідчить саме про себе, неминуче приведе неупереджену людину до незмінного висновку: Біблія є Словом Божим[32].

23:10 аАбо *Порохову хмару*

23:15 аЗа масоретським текстом, Таргумом і Вульгатою; в сирійському тексті – *прикличу*; в Септуагінті – *піду та спитаю Бога*.

23:28 аЄвр. *Єшимон*

24:9 аБуття 49:9

24:17 аЄвр. *Шета* (пор. Єремії 48:45)

24:24 аЄвр. *Кіттіма*

bБукв. *його* або *того*

[25:9] Коли Мойсей писав про сексуальну розпусту та ідолопоклонство, які ізраїльтяни чинили в Моабі, він зазначив, що «тих, хто помер від пошесті, було **двадцять чотири тисячі**» (25:9). Коли апостол Павло посилався на кількість ізраїльтян, які вчинили розпусту (очевидно, маючи на увазі події в Числа 25:1–9), він написав, що «полягло їх одного дня **двадцять три тисячі**» (1 Коринтян 10:8). Деякі люди вважають, що Павло помилився, зазначивши 23 000, а не 24 000 полеглих. Але зауважте, що Павло включив фразу «полягло їх **одного дня** двадцять три тисячі». Хоча Мойсей пізніше напише про те, що сталося «в день пошесті» (Числа 25:18), він не використовував числівники, щоб чітко окреслити встановлений період в один день, як це зробив Павло. Таким чином, різницю між цими двома числами можна легко (і логічно) пояснити, беручи до уваги, що число Павла включало те, що сталося буквально протягом одного дня (24 годин), тоді як число Мойсея включало загальну кількість усіх, хто помер під час пошесті, як би довго це не тривало.

Звичайно, як і у випадку з багатьма уявними розбіжностями в Біблії, часто існує більше ніж одне можливе пояснення відмінностей між двома чи кількома уривками Біблії. Деякі вважають, що в 1 Коринтян 10:8 Павло мав на увазі інший період в історії Ізраїлю, а деякі – що Числа 25:9 справді є «паралельним» уривком 1 Коринтян 10:8, а додаткова 1000 у Книзі Числа також включала тих, кого стратили судді (Числа 25:4–5)[33]. Тим не менш, число, наведене Павлом, могло включати лише частину тих, хто дійсно був винним у «статевій розпусті», тоді як Мойсей включив у своє число і розпусниць, і ідолопоклонників (Числа 25:1–3).

Справа в тому, що існує кілька правдоподібних пояснень відмінностей між текстами Числа 25:9 і 1 Коринтян 10:8. Ми можемо так ніколи й не дізнатися, яке саме пояснення правильне, але ми можемо знати, що ці уривки не суперечать один одному.

26:12 aB Буття 46:10 та Вихід 6:15 – *Ємуїл*

bB 1 Хронік 4:24 – *Яріб*

26:13 aB Буття 46:10 – *Цохар*

26:15 aB Буття 46:16 – *Цифйон*

26:16 aB Буття 46:16 – *Ецбон*

26:17 aB Самарійському П'ятикнижжі, сирійських перекладах і Буття 46:16 – *Ароді*

26:23 aЄвр. *Пувва* (пор. Буття 46:13 і 1 Хронік 7:1); в Самарійському П'ятикнижжі, Септуагінті, сирійських перекладах і Вульгаті – *Пуах*.

bB Самарійському П'ятикнижжі, Септуагінті, сирійських перекладах і Вульгаті – *пуахіти.*

26:30 aB Ісуса Навина 17:2 – *Абієзер*

26:35 aB 1 Хронік 7:20 – *Бередд*

26:39 aЗа масоретським текстом; в 1 Хронік 8:5 – *Шефуфан*.

bB Буття 46:21 – *Хуппім*

26:40 aB 1 Хронік 8:3 – *Аддар*

26:42 aB Буття 46:23 – *Хушім*

26:48 aB 1 Хронік 7:13 – *Яхціїл*

[31:25–40] Сучасним войовниче налаштованим атеїстам до вподоби звинувачувати Бога в потуранні найогиднішим проявам аморальності. Вони наполягають на тому, що Бог Біблії, і особливо Старого Заповіту, був кровожерним убивцею, винним у набагато гірших злочинах, ніж Його людські створіння. Однією зі спроб довести ці необґрунтовані звинувачення є твердження, що в цьому уривку Бог потурав зґвалтуванням. Молоді жінки, які були взяті в полон після того, як Мойсей знищив мадіанців, були розділені між ізраїльтянами та священиками. Священики були відповідальні за 32 жінки. Скептики часто припускають, що цих жінок дали священикам для сексуальних знущань і ґвалтування. Але це не так! Роблячи такі висновки, скептики дуже помиляються або через незнання Божих вказівок, або через навмисну нечесність.

Мойсей конкретно вказав, що треба було робити з полоненими жінками:

> Коли ж ти вийдеш на війну... і побачиш серед полонених вродливу з вигляду жінку, уподобаєш її та візьмеш її собі за дружину, то введеш її всередину у свій дім, а вона обстриже свою голову, обріже свої нігті, здійме з себе одяг свого полону, і вона сидітиме у твоєму домі й оплакуватиме свого батька та свою матір місяць часу, **а після цього ввійдеш до неї та співжитимеш із нею, і вона буде твоєю дружиною (**Второзаконня 21:10–14).

Важливо розуміти, що Бог ніколи не потурав будь-яким сексуальним стосункам поза законним шлюбом. Єдиним моральним виправданням статевих стосунків із полоненою жінкою для ізраїльтянина буде шлюб із нею, коли вона матиме всі права та привілеї, належні дружині. Зауважте, що ізраїльтянин не міг «увійти до неї» (тобто, мати з нею сексуальні стосунки), доки не закінчиться період її трауру та очищення, і він міг «увійти до неї» лише з наміром стати її чоловіком. До дружин-бранок мали виявляти таку саму повагу, що й до дружин-ізраїльтянок.

Коли голослівні твердження скептиків про те, що Бог потурає зґвалтуванням, руйнуються дуже чіткими вказівками, наданими у Второзаконня 21, акцент нападів зазвичай змінюється, і Бога звинувачують у несправедливості, тому що Він допускає існування бранців або будь-якого рабства, незалежно від того, чи дозволено зґвалтування в їх межах. Хоча ці звинувачення щодо потурання рабству були докладно розглянуті в інших місцях (див. Спеціальні розділи на стор. 27 коментарів до Книги Вихід і стор. 4 коментарів до 1 Петра), важливо не випускати з уваги той факт, що перенесення аргументів у площину рабства є відволікаючим маневром, щоб відвернути увагу від початкових звинувачень Бога в потуранні зґвалтуванням. Стверджувати, що Бог потурав зґвалтуванням, використовуючи Числа 31 і не згадуючи вказівок Мойсея у Второзаконня 21, безсовісно. Це просто ще один приклад нечесної пропаганди, спрямованої на дискредитацію Бога та Біблії.

Насправді Божі шляхи та дії завжди були чесними, правими та справедливими. Але хибне мислення та внутрішні протиріччя скептичного світогляду продовжують кампанію несправедливої критики Бога, вбачаючи аморальний підтекст у практичному застосуванні Його приписів.

32:41 аБукв. *містами Яіра*

33:8 аВ багатьох єврейських манускриптах, Самарійському П’ятикнижжі, сирійських перекладах, Таргумі та Вульгаті – *з Пі Гахірота* (пор. вірш 7).

[34:1 і далі] *Зауважте, що Бог хотів, щоб у Ізраїля були національні кордони[34]. Див. також Вихід 23:31, Второзаконня 19:14, 27:17, 32:8, Йова 24:2, Приповісті 23:10, Осії 5:10 та Дії 17:26*

КІНЦЕВІ ПРИМІТКИ

1. John Hamill (2018), "What Does the Bible Say About Abortion?" Atheist Ireland, https://atheist.ie/2018/04/whatdoes-the-bible-say-about-abortion/.
2. Докладніше про біблійну позицію щодо абортів див. Eric Lyons' article, "Abortion and the Ungodly Irrationality Surrounding Unwanted Infants," Apologetics Press, http://www.apologeticspress.org/APContent.aspx?category=7&article=3603; Dave Miller (2003), "Abortion and the Bible," Apologetics Press, https://apologeticspress.org/apcontent.aspx?category=7&article=445.
3. "*Yarek*," *Strong's Concordance*, https://biblehub.com/hebrew/3409.htm.
4. "*Naphal*," https://www.studylight.org/lexicons/hebrew/5307.html.
5. James Coffman (1987), *Commentary on Leviticus and Numbers* (Abilene, TX: ACU Press), стор. 365.
6. S.I. McMillen and David Stern (2000), *None of These Diseases* (Grand Rapids, MI: Revell), third edition, стор. 24.
7. Там само, стор. 25.
8. Наприклад, див. "Dissertation V: On the History and Character of Balaam" in John Jortin (1809), *Six Dissertations upon Different Subjects* (London: Richard Taylor), стор. 142 і далі. Також див. "Ass of Balaam" in John McClintock and James Strong (1879), *Cyclopedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature* (Grand Rapids, MI: Baker, 1970 reprint), 1:477, та William Smith (1868), *Dictionary of the Bible*, ed. H.B. Hackett (New York: Hurd & Houghton), 1:227-228.
9. Robert Jamieson in Robert Jamieson, A.R. Fausset, and David Brown (1882), *A Commentary: Critical, Practical and Explanatory on the Old and New Testaments* (Toledo, OH: Jerome B. Names), стор. 247.
10. https://www.ahdictionary.com/word/search.html?q=fable.
11. Samuel Johnson (1777), *A Dictionary of the English Language* (London: J. Mifflin), том 1.
12. Noah Webster (1828), *An American Dictionary of the English Language* (New York: S. Converse), 1:78.
13. D.R. Dungan (1888), *Hermeneutics* (Delight, AR: Gospel Light), стор. 244-245.
14. Matthew Henry (1961), *Commentary on the Whole Bible* (Grand Rapids, MI: Zondervan), стор. 166.
15. C.F. Keil and F. Delitzsch (1976 reprint), *Commentary on the Old Testament: The Pentateuch* (Grand Rapids, MI: Eerdmans), 1:171.
16. Див. Gleason Archer (1974), *A Survey of Old Testament Introduction* (Chicago, IL: Moody Press), стор. 201: «Змій був лише личиною, під якою спокусник говорив з ними». Єврейське слово, перекладене як «змій», є звичайним словом на позначення змії. Дивіться також Об'явлення 12:9, 15; 20:2.
17. Як перекладено в Серафімі (1900), *The Soothsayer Balaam* (London: Rivingtons), стор. 147. Див. також Charles Taylor (1832), "Ass of Balaam" in *Calmet's Dictionary of the Holy Bible* (London: Holdsworth & Ball), стор. 113.
18. Див. розділ "Inspiration of the Bible" на apologeticspress.org.
19. Стор. 146-147.
20. Marcus Kalisch (1877), *Bible Studies, Part I: The Prophecies of Balaam* (London: Longman, Greens & Co.), стор. 142.
21. Див. розділ "Factual Accuracy" в "Inspiration of the Bible" на ApologeticsPress.org.
22. See "The Archaeology of Moab" (1997) in *The Biblical Archaeologist*, 60[4]:194-248, December.
23. See Jeremy Hutton (2019), "Jordan River in Israelite History," https://www.bibleodyssey.org:443/en/places/related-articles/jordan-river-in-israelite-history; also William Lynch (1849), *Narrative Of The United States Expedition To The River Jordan And The Dead Sea* (Philadelphia, PA: Lea & Blanchard).
24. "History of Archaeological Exploration at Tell es-Sultan/Jericho" (2015), Rome "La Sapienza" University, http://www.lasapienzatojericho.it/History.php.
25. "Amorite People," *Encyclopaedia Britannica*, https://www.britannica.com/topic/Amorite.
26. Jacqueline Schaalje (2005), "Archaeology in Israel: Timna," *Jewish Magazine*, October, http://www.jewishmag.com/95mag/timna/timna.htm; Isidore Singer and M. Seligsohn (1906), "Midian and Midianites," *Jewish Encyclopedia*, http://www.jewishencyclopedia.com/articles/10804-midian-and-midianites.
27. See William Shea (1989), "The Inscribed Tablets from Tell Deir 'Alla (Part 2)," *Andrews University Seminary Studies*, Summer, 27[2]:97-119, https://digitalcommons.andrews.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=https://en.wikipedia.org/&httpsredir=1&article=1911&context=auss.
28. Див. Bruce Routledge (2004), *Moab in the Iron Age: Hegemony, Polity, Archaeology* (Philadelphia, PA: The University of Pennsylvania Press), стор. 44 і далі.
29. M.G. Easton (1893), *Illustrated Bible Dictionary* (New York: Harper & Brothers), p. 410, https://archive.org/stream/illustratedbible00east#page/n11/mode/2up.
30. George Smith (1903), *The Historical Geography of the Holy Land* (New York: A.C. Armstrong & Son), p. 562; Morris Jastrow, Jr. and Frants Buhl (1906), "Bamoth-Baal ('The Heights of Baal')," *Jewish Encyclopedia*, http://jewishencyclopedia.com/articles/2431-bamoth-baal.

31. Див. Edward Wharton (1977), *Christianity: A Clear Case of History!* (West Monroe, LA: Howard Book House).
32. Більше про «надприродні» ознаки Біблії див. Kyle Butt (2007), *Behold! The Word of God* (Montgomery, AL: Apologetics Press).
33. Robert Jamieson, et al. (1997), *Jamieson, Fausset, Brown Bible Commentary* (Electronic Database: Biblesoft).
34. Див. Dave Miller (2017), *God & Government* (Montgomery, AL: Apologetics Press), стор. 205 і далі.